

HARMONICKÁ KULTURNÍ KRAJINA VENKOVA: SNY A REALITA.

Antonín Buček a Jan Lacina

Seznam klíčových slov:

Venkovská krajina, stabilizační prvky, harmonická krajina, plánování krajiny, biogeografická diference krajiny, geobiocenologický přístup

1. Krajina

Přírodovědci definují krajinu jako svéráznou část zemského povrchu, kde se stýkají a vzájemně na sebe působí geologické podloží s reliéfem, ovzduší, voda, půda, rostliny a živočichové a člověk se svými výtvy a aktivitami. Každá krajina má určitou polohu na povrchu Země, svérázný vzhled podmíněný určitou vnitřní strukturou krajinných složek, svéráznou energetickou bilancí a vyznačuje se osobitým vývojem. V přírodní, člověkem neovlivněné krajině byla mozaika společenstev rostlin a živočichů určována pouze přírodními silami, především složením hornin, tvary reliéfu, charakterem podnebí, vlastnostmi půd a oběhem vody v krajině. Od období středověké kolonizace, počínající v 11. století byla krajina na takřka celém území našeho státu ovlivněna činností člověka. Vznikla krajina, kterou označujeme jako kulturní. Ne každou kulturní krajinu však můžeme považovat za harmonickou.

2. Harmonická kulturní krajina

Harmonická je taková kulturní krajina, v níž jsou v souladu přírodní krajinotvorné prvky s prvky do různé míry změněnými, resp. vytvořenými člověkem. V harmonické kulturní krajině jsou plochy destabilizovaných ekosystémů (pole, intenzivní louky a pastviny, hospodářské lesy, sídla) vyváženy plochami ekologicky stabilnějšími přirozenými a přírodě blízkými ekosystémů. Takováto krajina je dobrým domovem nejen lidí, ale i rostlin a živočichů, žijících v rozmanitých společenstvech, propojených složitou sítí vzájemných vazeb a vztahů. Antropogenní vlivy v harmonické kulturní krajině nesmí překročit únosnou mez, jinak by přestala být nejen trvale užitnou, ale i psychicky libou.

Svéráz harmonické kulturní krajiny venkova je určován plošným zastoupením a rozložením přírodních a antropogenně podmíněných stabilizačních prvků. Přírodní stabilizační prvky vznikly a vyvíjejí se bez lidských zásahů. V naší venkovské krajině k nim patří přirozené vodní toky, tůň a jezera, různé typy mokřadů, svérázné tvary reliéfu (skály, sutě, písečné duny, strže, krasové tvary podzemní i povrchové apod.) a zbytky přirozených lesních a lesostepních společenstev.

Antropogenně podmíněné stabilizační prvky vznikly lidskou činností, jejich význam pro biodiverzitu a ekologickou stabilitu krajiny je srovnatelný s přírodními prvky. Patří k nim přírodě blízké lesní porosty, liniová dřevinná společenstva (aleje, stromořadí, břehové porosty, ochranné lesní pásy), staré soliterní stromy, louky a pastviny s převahou přirozeně rostoucích druhů, zatravněné vysokokmenné sady, různé typy lad, společenstva mezí, kamenic, lemová společenstva komunikací a lesních okrajů, unikátní společenstva kamenných zídek, opuštěné lomy a zemníky, rybníky, vodní toky s přírodě blízkou úpravou, zaplavené deprese s přirozenými vodními společenstvy.

Přírodní i antropogenně podmíněné stabilizační prvky harmonické venkovské krajiny příznivě ovlivňují jak biodiverzitu, tak i krajinný ráz, který v nás vzbuzuje pocity libosti,

pohody a krásy. Určité zastoupení a rozložení právě těchto krajinných prvků odlišuje jednotlivé venkovské krajiny a činí z nich krajinu domova. Harmonickou kulturní krajinu centrální části Českomoravské vrchoviny zachytil v prvních letech 20.století Antonín Slavíček na obraze U nás v Kameničkách. Jedinečným způsobem se mu zde podařilo vyjádřit tradiční strukturu harmonické zemědělsko-lesní krajiny, soulad přírodních a antropogenně podmíněných prvků v krajině. Na Slavíčkovu malířské dílo z „kameničského“ období se tak můžeme dívat nejen jako na výsostnou a autonomní hodnotu výtvarnou, ale i jako na výpověď o rázu krajiny, která je nám libá, protože je krásná a ekologicky vyvážená.

V kulturní krajině obvykle plošně převažují plochy vyhrazené k produkci. V harmonické kulturní krajině musí být dostatečně zastoupeny a vhodně rozloženy prvky stabilizační, které podmiňují možnost polyfunkčního využití venkovského prostoru. Na stabilizačních prvcích je závislá funkce rekreační, půdoochranná, hygienická, vodohospodářská, je na nich závislé i zachování biodiverzity – druhové rozmanitosti rostlin, živočichů, mikroorganismů a jejich společenstev. Z hlediska podmínek pro zachování či tvorbu harmonické kulturní krajiny se výrazně odlišují základní typy současné venkovské krajiny, podmíněné různým druhem a intenzitou vlivů lidské činnosti, především aktivitami zemědělství a lesního hospodářství: krajina zemědělská, zemědělsko-lesní a lesní.

3. Zemědělská krajina

Nejméně příznivé podmínky pro harmonizaci přírodních a antropogenních složek má krajina zemědělská. Vyznačuje se naprostou převahou agrocenóz, především intenzivně obdělávaných polí, případně sadů, vinic a chmelnic. Trvalá travinná a lesní společenstva jsou zde zastoupena jen velmi málo (lesnatost nepřesahuje 10 %). Tento typ krajiny převažuje v klimaticky příznivých a úrodných nížinách a sprašových pahorkatinách především v Polábí a v moravských úvalech. Tato území byla součástí pravěké ekumeny, tj. oblasti souvisle obývané a obdělávané již neolitickými zemědělci. Trend destabilizace venkovské krajiny se zde projevil v posledních desetiletích s největší intenzitou. Právě zde vznikly největší bloky polí, dosahující rozlohy až několika set hektarů, prakticky všechny vodní toky byly napřímeny, velmi často jsou vedeny v betonových korytech nebo dokonce zatrubněny. Svahy sprašových pahorkatin, dříve malebné díky mozaice maloplošných vinic, sadů a ostrůvků květnatých lad, byly s obrovskými náklady terasovány. Objem zemních prací často dosahoval rozměrů obvyklých v povrchových hnědouhelných dolech severních Čech. Množství chemikálií, aplikovaných na zemědělských půdách, mnohonásobně překročilo únosnou míru. Souhrn všech těchto stresových faktorů způsobil ekologickou katastrofu, která se v polovině sedmdesátých let projevila drastickým úbytkem populací drobné polní zvěře. Ze zemědělské krajiny téměř vymizely dříve hojné druhy - zajíc, koroptev a bažant. Obdobně se drasticky snížily populace volně žijících živočichů i většiny planě rostoucích rostlin. Na neobdělávaných místech převládla expanzivní ruderalní vegetace - různé druhy merlíků, lebed, pcháčů aj. Nepůvodní druhy dřevin, zejména kultivary euroamerických topolů, převládají i ve sporadických výsadbách v krajině, např. ve větrolamech. I vesnice zde byly „ozeleňovány“ především exotickými dřevinami (cypřišky, zeravy, borovice černá) na úkor charakteristických domácích druhů. Vegetace vesnic začala připomínat vegetační doprovod vilových čtvrtí měst. Došlo k velmi výraznému narušení krajinného svérázu.

4. Zemědělsko-lesní krajina

Krajina v níž se střídají pole, louky, pastviny, lesy, sady a sídla venkovského typu, propojené sítí cest a vodních toků, lemovaných liniemi stromů a keřů, má nejbližší k dosažení ideálu harmonické venkovské krajiny. Hlavním atributem této krajiny je rozmanitost.

Zpravidla je to krajina členitých pahorkatin a vrchovin, tedy typů reliéfu, které v České republice převládají. V nížinách se tento typ krajiny zachoval jen výjimečně jako lučně-lesní krajina širokých údolních niv Moravy, Odry, Ohře a vzácně i Polabí. Jedinečným typem naší zemědělsko-lesní krajiny je rybníční krajina v pánvích a plochých vrchovinách, kde v mozaice lesů, polí a luk zaujímají až dominantní postavení přírodě blízké ekosystémy rybníků. Podíl lesů v zemědělsko-lesní krajině je různý, pohybuje se převážně v rozmezí od 15 do 50 %, výjimečně je podíl lesů i vyšší. Lesní porosty se obvykle zachovaly tam, kde přírodní podmínky omezují možnost zemědělského využití - především na strmých svazích, na mělkých kamenitých půdách, často i na silně zamokřených nebo zaplavovaných půdách. Z ekologického hlediska je méně příznivá skutečnost, že převažují jehličnaté (smrkové nebo borové) lesní porosty, a to i tam, kde přírodní podmínky jejich pěstování neodpovídají. Jehličnaté monokultury jsou méně stabilní, snadněji podléhají různým biotickým i abiotickým škodlivým činitelům (přemnožení hmyzu, houbové choroby, sněhové a větrné kalamity, působení fytotoxických imisí). Charakteristickým prvkem zemědělsko-lesní krajiny jsou různé typy trvalých travních porostů (louky, pastviny, lada). Jejich podíl v posledních desetiletích výrazně poklesl. Louky byly rozorávány i v potočnicích a říčních aluviích. Tím se stalo, že značná část chemikálií z polí byla přímo splavována do vodních toků. I v tomto krajinném typu docházelo k nadměrnému zvětšování bloků orné půdy, ze zemědělských pozemků byly odstraňovány všechny „překážky“ (meze a kamenice s rozptýlenou dřevinnou vegetací), a to bez ohledu na jejich protierozní význam. Díky tomu se stále častěji projevují až katastrofální erozní jevy. Velkoplošné meliorace, které většinou znamenaly pouze celoplošné odvodnění rozsáhlých území, urychlily odtok vody z krajiny. Zmizela prameniště s mokřadními společenstvy. Voda z drenážních výústí odtéká do napřímených a zahloubených vodotečí a je silně znečištěná hnojivy a pesticidy. Tam, kde se tyto i další vlivy intenzifikace zemědělství kumulovaly, způsobily výrazné omezení druhového bohatství rostlin i živočichů. Často byly ničeny i poslední ostrůvky přirozených společenstev mokřadů, extenzivních luk a pastvin a druhově obzvláště bohatých travinobylinných lad v rámci programu tzv. náhradních rekultivací. Přes nepříznivý vývoj v posledních desetiletích se alespoň v některých částech zemědělsko-lesní krajiny zachovala mozaika rozmanitých společenstev, blízká struktuře harmonické kulturní krajiny. Takovouto přiměřeně produktivní, a přitom krásnou krajinou se dosud vyznačují např. některé části Třeboňska, šumavského podhůří, Českého středohoří, Českomoravské vrchoviny, Nížkého Jeseníku a Bílých Karpat.

5. Lesní krajina

Za součást venkovské krajiny je nutno považovat i území, kde převažují rozsáhlé lesní komplexy. V České republice se jedná především o hraniční pohoří, ale také o některé centrální části Čech a Moravy (např. Křivoklátsko, Dražanská vrchovina). Hustota osídlení lesní krajiny je velmi nízká. Zemědělsky využívané pozemky sem vnikají jen okrajově, především pro horské lesní oblasti jsou charakteristické rozlehlejší plochy luk a pastvin. Kromě ojedinělých zbytků přírodních pralesů, chráněných v rezervacích, jsou všechny naše lesy společným dílem přírody a člověka. Výrazně je změněna především dřevinná skladba. Přírodní lesy byly diferencovány podle trvalých ekologických podmínek, závislých na geologickém podloží s reliéfem, klimatu a úživnosti půd a jejich vláhových poměrech. Na území České republiky lze vymezit více než 150 skupin lesních typů, rozdílných dřevinnou skladbou, složením bylinného podrostu i živočišnou složkou. V nižších polohách byl hlavní porostotvornou dřevinou dub, ve středních buk. Teprve ve vyšších částech vrchovin a hornatin přistupovaly jedle a smrk. Tato výrazná diferenciací lesních společenstev byla v průběhu posledních dvou staletích změněna, v našich lesích výrazně převládají uměle založené smrkové a borové monokultury. Trend smrkového a borového hospodářství byl

oficiálně protěžován především v 60. až 80. letech, i když přírodovědci a ekologicky vzdělaní lesníci upozorňovali na negativní důsledky pěstování jehličnatých monokultur. Pěstování lesů bylo přizpůsobováno těžké mechanizaci, holosečím s následnou umělou výsadbou smrku a borovice byly měněny zbytky přirozených listnatých porostů. Na většině území lesní krajiny České republiky zůstaly ekologicky stabilní přirozené lesy zachovány často jen ve fragmentech v lesních rezervacích. Výrazným stresovým faktorem především jehličnatých porostů se staly imise, které ve vrcholových částech hornatin v severní polovině České republiky způsobily ekologickou katastrofu. Svěrázná mozaika přirozených lesních společenstev, kterou se vyznačovaly jednotlivé lesní oblasti, byla pěstováním jehličnatých monokultur často setřena. Dnes si již jen těžko představíme, jak vypadala např. lesní krajina Žďárských vrchů s převahou jedlových bučin, neboť přeměna na smrkové monokultury zde proběhla již v minulém století. Jsme však svědky toho, jak probíhá přeměna přirozených listnatých porostů v karpatské části Moravy - ve Chřibech, v Bílých Karpatech i v Moravskoslezských Beskydech.

Za harmonickou lesní krajinu můžeme považovat jen takovou, kde převažují přirozené a přírodě blízké lesní porosty, šetrně pěstované s ohledem na trvalé zachování lesního prostředí. V harmonické lesní krajině nemohou být rozsáhlé holoseče, vyžadující umělé zalesňování a znemožňující přirozenou obnovu dřevin. Postupy v lesním hospodaření, které jsou blízké přírodě a které využívají přirozené zmlazování dřevin, umožňují rozsáhlé holoseče vyloučit.

6. Východiska plánování krajiny

Neexistuje žádný vzorec, který by umožnil jednoduše naplánovat, jak má vypadat harmonická venkovská krajina v různých oblastech České republiky. Naše venkovská krajina je velmi různorodá, vyznačuje se jak odlišností přírodních podmínek, tak i historickým vývojem kultivace. Jiná je harmonická krajina úpatí velmi teplého bradlového pásma Pavlovských vrchů na jižní Moravě, kde se střídají vinice, meruňkové a broskvové sady, druhově neobyčejně bohatá lesostepní lada, krajina rozčleněná sítí liniových společenstev teplomilných křovin. Jiná je harmonická krajina Třeboňské pánve, utvářená soustavou rybníků a náhonů s pobřežními společenstvy, s rozlehlými porosty třeboňské borovice na písčitéch sedimentech, s rozsáhlými loukami v nivách a s ostrůvky přirozených rašelinistních ekosystémů s borovicí blatkou. Harmonická kulturní krajina u Synalova ve Svratecké hornatině se vyznačuje častým výskytem svěrázných forem reliéfu (skalní hradby, mrazové sruby, sutě, balvanové proudy, nezpevněné kamenné zídky), zbytky přirozených listnatých porostů s převahou buku a javoru, pastvinnými lada s vřesem, rozlehlými vysokokmennými sady s převahou třešní, jabloní a švestek, zbytky třešňových a jeřábových alejí podél polních cest, kromě lesních pramenišť zde nalezneme i rybníček a zbytek mlýnského náhonu s mokřadní a vodní biotou. Harmonická kulturní krajina je vždy druhově bohatá, vyznačuje se velkou přirozenou biodiverzitou, rozmanitostí planě rostoucích rostlin a volně žijících živočichů a jejich společenstev.

Všechny uvedené příklady harmonické venkovské krajiny jsou výsledkem staletého hledání souladu lidského žití v různorodých přírodních podmínkách naší vlasti a mohou sloužit jako vzor pro krajinné plánování, jehož cíl již v roce 1947 vytyčil velký znalec života na moravské vesnici, přírodovědec a etnograf profesor Vladimír Úlehla : *„Jest nám vytvořit krajinu, která by byla vlastní člověka, jeho nevyhnutelným doplňkem a přitom sobě samé věrnou a výhodnou. Vše živé v této krajině musí být zapuštěno do nejvýhodnějších podmínek, takže každý životní projev, jeho užitek pro člověka může být vrcholný“*. Zanedlouho po vydání knihy *Napojme prameny* profesor Úlehla zemřel, takže již nebyl svědkem toho, jak naše krajina přestávala být „*vlastí člověka*“. Více než čtyři desítky let pak u nás převládala

destabilizace a destrukce krajinných systémů, snaha přizpůsobit naši mnohotvárnou a různorodou venkovskou krajinu unifikovaným, stále větším a těžším strojům, gigantománie co největších bloků orné půdy, co nejvíce napřímených, vybetonovaných nebo dokonce zatrubněných koryt potoků. Během relativně krátké doby tak byl narušen staletý a v oblastech pravěké ekumeny dokonce tisíciletý vývoj venkovské krajiny, směřující k rovnováze přírodních a člověkem podmíněných krajinnotvorných složek. Venkovská krajina tak byla v rozsáhlých územích degradována z krajiny domova na agroindustriální výrobní prostředí. Již v průběhu 60.let se čeští a slovenští přírodovědci snažili včlenit do územních plánů ekologické podklady, nezbytné pro harmonizaci vývoje krajiny. Jeden z prvních návrhů soustavy přírodovědných podkladů pro plánování krajiny zpracoval moravský geobotanik a sozolog J.Šmarda (1969).

Vytvoření uceleného souboru podkladů pro krajinné a územní plánování je cílem biogeografické diferenciací krajiny v geobiocenologickém pojetí (Buček, Lacina 1979, 1995, 1999, Míchal 1994), založené na aplikaci teorie typu geobiocenu, formulované prof. A.Zlatníkem (1975). Tato teorie vychází z hypotézy o jednotě geobiocenózy přírodní a geobiocenóz změněných činností člověka, vzniklých ovšem na plochách původně téhož typu přírodní geobiocenózy. Metodický postup biogeografické diferenciací sestává z několika na sebe navazujících částí, vycházejících ze srovnání přírodního a aktuálního stavu geobiocenóz v krajině :

- biogeografická regionalizace (individuální členění krajiny)
- diferenciací přírodního (potenciálního) stavu geobiocenóz (typologické členění krajiny)
- diferenciací aktuálního stavu geobiocenóz (mapování biotopů)
- hodnocení stupně antropického ovlivnění a ekologické stability geobiocenóz
- hodnocení funkčního potenciálu a významu geobiocenóz
- vymezení kostry ekologické stability krajiny
- návrh územního systému ekologické stability krajiny
- stanovení diferencovaných zásad péče o segmenty geobiocenóz v krajině a prognóza jejich vývoje.

Biogeografická diferenciací v geobiocenologickém pojetí byla aplikována v územích s rozmanitými přírodními a socioekonomickými podmínkami. Stala se i základem pro vytváření ekologické sítě v krajině jako soustavy stávajících (kostra ekologické stability) a navrhovaných (územní systém ekologické stability) stabilizačních prvků, trvale zajišťujících biodiverzitu krajiny. Chceme-li, aby venkovská krajina byla harmonická, musíme prvořadě zajistit nezbytný podíl stabilizačních skladebných prvků a jejich optimální rozložení. Interdisciplinární tým českých, moravských a slovenských odborníků vytvořil koncepci tvorby územních systémů ekologické stability krajiny (Löw a kol. 1995), která odpovídá ekologické síti, vytvářené v zemích Evropské unie v rámci programu EECONET. Neobyčejně prozíravým činem bylo začlenění tvorby územních systémů ekologické stability krajiny do zákona č.114/92 Sb. o ochraně přírody a krajiny. V období pronikavých změn venkovské krajiny je tak legislativně zajištěna možnost vytváření soustavy ekologicky stabilních území.

7. Závěr

Vytváření harmonické kulturní krajiny venkova, tedy krajiny esteticky působivé a ekologicky stabilní není jednoduchá ani krátkodobá záležitost. Vytváření územních systémů ekologické stability krajiny je jedním z prostředků k dosažení tohoto dlouhodobého cíle. Zajišťuje minimální prostor pro stabilizační působení přirozených společenstev, prostředí pro různorodou škálu rostlin a živočichů, představujících „mateřská znaménka“ venkovské krajiny jako krajiny domova.

Literatura :

- Buček, A.- Lacina, J. (1979) : Biogeografická diferenciacie krajiny jako jeden z ekologických podkladů pro územní plánování.- Územní plánování a urbanismus, 6 : 6 : 382-387
- Buček, A.- Lacina, J. (1995) : Diferenciacie krajiny v geobiocenologickém pojetí a její aplikace v krajinném plánování při navrhování územních systémů ekologické stability. – Zpr. Čes. Bot. Společ., Praha, 30, Mater. 12 : 92-102
- Buček, A.- Lacina, J. (1999) : Geobiocenologie II. – Mendelova zemědělská a lesnická univerzita Brno, 249 s.
- Löw, J. a kol. (1995) : Rukověť projektanta místního územního systému ekologické stability.- Doplněk Brno, 122 s.
- Míchal, I. (1994) : Ekologická stabilita. – Veronica Brno, 275 s.
- Šmarda, J. (1969) : Proč geobiologický plán krajiny? Studia geographica 6, Geografický ústav ČSAV Brno, s.61-66
- Zlatník, A. (1975) : Ekologie krajiny a geobiocenologie. – Vysoká škola zemědělská Brno, 172 s.

Autoři :

Ing. Antonín Buček, CSc, Ústav lesnické botaniky, dendrologie a typologie, Mendelova zemědělská a lesnická universita, Zemědělská 3, 613 00 Brno

Ing. Jan Lacina, CSc, Ústav geoniky AV ČR Ostrava, pob. Brno, Veslařská 195, 637 00 Brno

Citace:

BUČEK, A., LACINA, J.: Harmonická kulturní krajina venkova : sny a realita. In: Tvář naší země - krajina domova. Sb. přísp. konf. 21.-23.února 2001 na Pražském hradě a v Průhonících. Česká komora architektů, 2001, s.71- 76